

Dva příspěvky k interpretaci koloniálních dějin subsaharské Afriky

A. Adu Boahen: African Perspectives on Colonialism. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1987, 133 stran, ISBN 0-8018-3931-9.

Allen Isaacman & Richard Roberts (eds.): Cotton, Colonialism, and Social History in sub-Saharan Africa. London: James Currey, 1995, 314 stran, ISBN 0-85255-619-5.

„A man can think only within his own times; but he can think about the past and the future, thus attempting to expand his time, constructing out of its materials the image of an epoch.“

C. W. Mills on Karl Marx

Politika je intelektuální a morální kreace, kterou charakterizuje obsah jejich ideálů, teorií, sloganů a propagand. Důležitým aspektem politiky jsou i její stoupenci, kteří si většinou, bohužel k její škodě, vybírají pouze některé její charaktery, zatímco jiné zapírají. Tato skutečnost nepochybně význam politiky jako nástroje k vysvětlení a řízení směru společenského pohybu, stejně jako charakterizaci postojů přívrženců či odpůrců konkrétní formy politiky. S tím, jak se rozšiřuje diskuze o významu a podstatě politiky, získává stále větší význam soubor ideologických principů, který zastává, a jeho případná světovost (*worldliness*). Otázky typu – jaký svět? čí svět? nebo jaký možný svět? – se stávají středem pozornosti a výkladů, jejichž prostřednictvím politika získává epické postavení, nehledě na obsah jejich doktríny, morální atributy, záměry a impulzy. Tato skutečnost vytváří důležité ideologické předpoklady přeměňující politiku v cosi světového (*worldly*),¹ překračujícího vlastní geografické a etnické limity.

Významnou vlastností liberalismu i marxismu je jejich vědomá snaha osvojit si princip světovosti, který jim implicitně zprostředkovává jakési univerzální právo na reprezentaci jediného a plnohodnotného vědění o duchovní a materiální podstatě lidské existence. Důležitost otázky světovosti politické ideologie spočívá v tom, že prakticky zavádí sektářský přístup, upírající odlišným názorům na společenský život právo na vlastní existenci a rozvoj. Problémem podobného přístupu není pouhá abstraktnost jeho předpokladů o centralizovaném a univerzálním světě, zahrnující pod jedinou intelektuální rozmluvu to, co je ve své podstatě různorodé, ale především skutečnost, že všemu vnucuje etické a sociální principy, a to totalizujícím a transhistorickým způsobem. A právě v tom, že vyvolává procesy osvojování (*appropriation*) a chybného popisování (*misrepresentation*), které potlačují odlišné hodnoty a možnosti, spočívá jeho nebezpečí. Zároveň je však třeba dodat, že výzvy k odmítání podobných tendencí a úsilí o sebeuznání představují progresivní podstatu poznání ve smyslu správné formulace a hledání řešení konkrétních sociálně-politických problémů.

Z hlediska velmi dlouhé historie Afriky se může zdát, že období kolonialismu (zhruba léta 1880–1960) je bezvýznamné, avšak kolonialismus měl zásadní vliv na současný i budoucí život celého kontinentu, tedy i celých koloniálních společností. Význam procesu osvojování a chybného popisování nachází svou konkrétní podobu i v komplexních vztazích mezi Evropou a Afrikou, stejně jako v jejich důsledcích, překračujících historický moment, kdy se africké země staly nezávislými. Tato esej chce proto představit kolonia-

lismus nikoli jako pouhou politicko-ekonomickou nadvládu, ale především jako cílený program přetvoření odlišných lidí a společností prostřednictvím pojmově pojatého připisování a interakce, a to na základě jimi nezvolených podmínek.

MOC A PROSTŘEDKY IMPERIALISTICKÉ KULTURY

Nejdůležitější pohled Evropy na Afriku, který se rozvíjel v době nového imperialismu a dodnes přežívá nejen v obecném myšlení, ale do určité míry i v odborných kruzích, spočívá v tom, že nemá vlastní minulost a její historie začíná s příchodem Evropanů. Intelektuální a sociologický profil této ideologie se skládá ze dvou prvků – z idealistické sociologie vytvářející systém ideálních typů společností se specifickými významy, které je udělaly nadčasové, a z pseudodarwinismu, který hledal souvislosti mezi empirickými fenomény, předpokládal polygenní původ lidstva a připustil myšlenku dobývání a konfliktů jako dominantních sociálních procesů. Na základě spojení těchto koncepcí vznikla teorie o existenci dvou odlišných lidských typů se specifickými atributy – *Caucasoid a Negroid* –, jimž byly připisovány hierarchizovaně neměnné a absolutní hodnoty. Idealistická sociologie a pseudodarwinismus představují jednu z prvních intelektuálních snah „zasadit“ koloniální vládu v Africe do historické perspektivy. Přitom šlo o co nejdůmyslnější cestu, jak ospravedlnit faktické dobývání a okupaci tohoto kontinentu prostřednictvím negativní propagandy, líčící africké společnosti jako mentálně zaostalé, žijící téměř na úrovni zvířat a určené k trvalému zotročení.² Závěry tohoto přístupu jsou jednoznačné; dějiny Afriky se skládají z činnosti jiných ras, které se zde usadily. Na tuto intelektuální eurocentrickou tradici navazuje teorie britského etnologa C. G. Seligmana, jenž před druhou světovou válkou obhajoval názor, že za jakýkoli kulturní pokrok Afričanů mohou *Hamites*, kteří patří k vyspělé „odnoži“ lidstva, stejně jako Evropané.³ Seligmanův vliv byl tak silný, že málokdo se odvážil zpochybnit jeho tvrzení. A tento postoj nedokázaly změnit ani rozšiřující se znalosti. Jeden z představitelů Světové zdravotnické organizace (WHO) v roce 1954 tvrdil, že Afričan je fyziologickým ekvivalentem Evropana, jenž se podrobil zároku frontální lobotomie.⁴

Teorie o vnějším původu africké civilizace je však mnohem starší, jak dokazuje případ německého antropologa C. Meinhofa, jenž v roce 1912 napsal, že v průběhu africké historie *Hamites* opakovaně dobývali a ovládali původní africké populace. Podobné – v podstatě rasistické – myšlení velmi dlouhou dobu ovládalo pohled většiny Evropy na Afriku. Zatímco britský historik H. E. Egerton v roce 1922 obhajoval kolonialismus jako nejsprávnější cestu k řešení problémů domorodé africké populace tím, že představuje zavedení pořádku do „prázdného prostoru ovládaného brutálním barbarismem“,⁵ R. Coupland spojoval počátek dějin střední Afriky s příchodem misionáře a cestovatele D. Livingstona.⁶

Odsunutí Afriky do postavení pasivního příjemce vyspělé kultury a civilizace, jakož i vymazání její historické subjektivity neuzavřely diskuzi o tom, zda kolonialismus přispěl k jejímu pokroku a k zapojení do moderního světa, anebo ji naopak poškodil. Přitom výhody či nevýhody evropské nadvlády byly dlouhou dobu hodnoceny pouze z hlediska aktivit Evropanů, tj. z eurocentrického pohledu. Zastánci pozitivního významu kolonialismu tvrdili, že Evropa musí převzít historickou odpovědnost (*white mans burden*) za zavedení pokroku do temné Afriky. Jejich oponenti – liberální antiimperialisté – poukazovali na amorálnost vykořisťování a plundrování kolonií, jež navíc prospívaly pouze malému okruhu kapitalistů, a to i v Evropě.⁷ Přitom všichni vycházeli z předpokladů, které charakterizovaly Afriku jako neorganizované společenství bez jakýchkoli politických a státních struktur, kde lidé žijí především v malých skupinkách. Podle afrického historika J. F. Ade Ajayiho přispěly tyto názory k interpretaci koloniálního období jako stavu připomínajícího více legendu než konkrétní historii.⁸ Až v průběhu dvou světových válek se objevily kritické hlasy některých antropologů, kteří začali zpochybňovat podobné názory a představy, k nimž významně přispěl rozvíjející se antikoloniální odpor v Africe.

Je důležité pochopit kolonialismus i jako výsledek této reakční intelektuální tradice a její vyvrcholení ve formě agresivní a expandující se šovinistické imperiální Evropy. Kolonialismus, ať přímý, či nepřímý, byl významným zdrojem zisku, a proto bylo jeho důležitým aspektem získávání různých sociologických, antropologických, geografických, ekonomických i dalších poznatků o kolonizovaných společnostech a o jejich územích. Různé vědecké expedice a misionářské výpravy sloužily především ke sběru důležitých informací, které byly využity při kolonizaci a při hledání neoptimálnějšího způsobu kontroly. Většina tehdejších poznatků a informací o Africe pocházela od dvou zdrojů – od misionářů a od koloniální správy. I když obětavost misionářů mohla být nesmírně velká, nikdo z nich nepovažoval své africké posluchače za rozumné bytosti. V jejich očích si africké kulturní hodnoty a způsoby života nezasloužily stejný respekt a úctu jako evropská kultura a křesťanství.⁹ Misionáři, stejně jako koloniální správci implicitně i explicitně sledovali jeden cíl – šíření evropské kultury mezi těmi, které považovali za méněcenné, nekulturní pohany.¹⁰ Kolonialismus jako konkrétní ideologie dominance a kontroly, stejně jako jeho uskutečňování v praxi potřebovaly teorii, která by ospravedlnila jejich kroky. J. M. Blaut ve své znamenité knize *The Colonizer's Model of the World* nabízí hned několik podobných, ryze intelektuálních snah, obhajujících vědeckost, přirozenost a nevyhnutelnost kolonialismu pro dosažení sociálního pokroku.¹¹ K neznámějším podobným argumentům patří:¹²

- 1) tvrzení, že mimoevropské společnosti nemají koncepci soukromého vlastnictví ve vztahu k základním výrobním prostředkům, jako jsou půda, suroviny atd.;
- 2) teorie o „prázdnosti“ (*emptiness*) kolonizovaného území;
- 3) tvrzení, že mimoevropské společnosti neznají koncepci svobody a že zde vládne systém orientálního despotismu (*oriental despotism*).

Tyto a další podobné teorie vytvářely sociologické předpoklady k uskutečňování kolonialismu v praxi a zároveň sloužily k jeho politické i veřejné obhajobě.

Zavedení kolonialismu

Ve skutečnosti ještě na počátku 19. století byla většina Afriky, především směrem do nitra kontinentu, pro Evropany neznámou oblastí. Dřívější postupné a slabé pronikání založené na obchodu a činnosti misí se začalo měnit v otevřenou vojenskou agresi a anektování teprve po roce 1880. Přispěly k tomu technologické faktory, především rozšíření nových druhů automatických pušek (zejména tzv. *Maxim gun*), jakož i objevení chininu.¹³ Podle historika G. A. Craiga je jedním z největších problémů nově vzniklých afrických zemí krátkost období mezi jejich izolací od moderního světa a zapojením do něho.¹⁴

Hned na prvních stránkách monografie *African Perspectives on Colonialism* její autor A. A. Boahen zdůrazňuje význam a neočekávanost zavedení evropské koloniální kontroly nad Afrikou z hlediska afrických společností [viz Boahen, 1987, s. 1], které se nacházely v procesu vnitřních přeměn. Změny způsobené kolonialismem znamenaly násilné přerušování evidentně progresivních procesů uvnitř Afriky [viz Boahen, 1987, s. 1–26]. Během dvaceti let (1880–1900) byl celý kontinent (s výjimkou Libérie a Etiopie) okupován evropskými imperialistickými mocnostmi – Velkou Británií, Francií, Německem, Belgií, Portugalskem, Španělskem a Itálií. Tato okupace zbavila Afričany vlastní suverenity a udělala z nich závislé koloniální subjekty, s nimiž mohli kolonisté libovolně nakládat podle svých potřeb a představ. Místo různorodých států a společností byly vytvořeny nové a početně menší umělé kolonie [viz Boahen, 1987, s. 27]. Ty byly spravovány guvernéry a úředníky, které jmenovala vláda v metropolích, a proto neměli žádnou odpovědnost vůči africké populaci v koloniích.

Kolonialismus v Africe jasně ukazuje, jak se „pravda“ v politice explicitně prosazuje prostřednictvím moci, a to za účelem realizace konkrétních zájmů. Tento druh režimu „pravdy“ (podle M. Foucaulta) odmítá jakékoli zpochybnění právě proto, že metody a kritéria jeho hodnocení jsou svázány se způsobem a technikou moci, která jej vytvořila.¹⁵ Různé kategorie a identity jsou vykonstruovány nebo vymyšleny prostřednictvím mocen-

ských vztahů (např. ideologických, kulturních či politických), ačkoli nejsou přirozené, anebo stojí mimo okruh kulturních a historických kontextů. Přesto však mohou být internalizovány ve své negativní podobě. Podle názoru předního keňského spisovatele Ngugi wa Thiongo to vytváří situaci, kdy se africká elita nechtěně stává jak subjektem, tak i nositelem koloniální moci a hegemonické síly, které ji vytvořily. Na tomto příkladu je možné ukázat nejen obrovskou moc kolonialismu, ale i jeho trvalé síly a škodlivost.

Příčiny kolonialismu

Jedním z dalších témat týkajících se kolonialismu je otázka jeho příčin. V současnosti se zdá, že existuje všeobecná shoda v tom, jak posuzovat nejen vnitroafrické faktory, ale i specifické sociální a politické podmínky, které přispěly ke vzniku nového imperialismu [viz *Boahen, 1987, s. 31*] a jeho strategie získávání kolonií, kde mohl najít uplatnění přebytků kapitál, jež vytvářel rozvíjející se kapitalismus, stejně jako rostoucí počet neza městnaných v Evropě. K prvním autorům, kteří viděli příčiny vzniku imperialismu v ekonomických faktorech (např. nízká spotřeba, nerovná distribuce prostředků a nízká kupní síla většiny obyvatelstva), patří ekonom J. A. Hobson a revolucionář V. I. Lenin.

Podle názoru rakouského ekonoma J. A. Schumpetera byl kolonialismus iracionálním důsledkem imperialismu, který byl řízen pouze instinktem a inklinací k dobývání bez konkrétních utilitaristických limitů.¹⁶ Na rozdíl od Lenina, jenž jednoznačně spojoval kapitalismus a imperialismus, Schumpeter dokazoval, že kapitalismus je ve své podstatě anti-imperiální. Iracionalitu v kolonialismu objevil i G. Calrk, který jej označil za škodlivý pro koloniální mocnosti.¹⁷ R. E. Robinson a J. Gallagher přisuzují větší význam náhodě a diplomatickým konfrontacím mezi hlavními evropskými mocnostmi, především pak mezi Francií a Velkou Británií (viz např. britská okupace Egypta v roce 1882). J. D. Hargreaves a A. G. Hopkins, stejně jako afričtí historici A. I. Asiwaju a G. N. Uzoigwe kladou větší důraz na kombinovaný vliv vnitřních afrických a vnějších evropských faktorů. K důležitým faktorům podle jejich názoru patří ukončení obchodu s otroky, odstředivé sociálně-politické síly uvnitř Afriky, vytvoření mocenské rovnováhy v Evropě po etablování Německa, stoupající politická nestabilita způsobená válkami uvnitř Afriky, jakož i zvýšení obchodní činnosti na afrických březích [viz *Boahen, 1987, s. 28–29*]. A. A. Boahen tyto názory kritizuje proto, že se domnívá, že dostatečně nevysvětlují podstatu kolonialismu. Z hlediska Evropy je nutné brát v úvahu sociální, politické i ekonomické příčiny. Sociálně-politické faktory se v Africe objevily již před příchodem Evropanů. Koloniální okupace pak zahrnovala i ty části Afriky, které do té doby nepoznaly vnitřní války. Podle Boahenova názoru je proto nutné nehledat rozhodující příčiny koloniální expanze v Africe, ale v souhře ekonomických, politických a sociálních faktorů uvnitř Evropy posledních třiceti let 19. století [viz *Boahen, 1987, s. 29*].

Důsledky kolonialismu

Dalším významným aspektem koloniálních dějin Afriky je otázka jejich důsledků. K. D. Fieldhouse (stejně jako R. E. Robinson a J. Gallagher) obhájí kolonialismus jako jediný prostředek, jenž umožnil vstup Afriky do moderního světa. Podle jeho názoru by alternativou kolonialismu bylo prohlubování vnitřní destabilizace afrických společností.¹⁸ Tento názor představuje dominantní proud, který se nejčastěji vyskytuje v eurocentrické historiografii.

Právě vyvrácení podobných argumentů si za jeden z hlavních cílů své knihy *African Perspectives on Colonialism* (napsané z afrocentrického pohledu) stanovil A. A. Boahen. Jeho přístup odhaluje slabost výše zmíněné interpretace zkreslující poznání kolonialismu tím, že ospravedlňuje ideologii „postrkující“ – řečeno slovy afrického filozofa V. Y. Mudimbého – Afriku do historicky bezvýznamné dimenze jako shluk nesourodých společenství, předurčených k různým formám modelování a zařazení.¹⁹ V době koloniální slávy většina západních historiků ignorovala již tehdy známé archeologické a antropologické

nálezy a spokojila se s téměř mýtickým výkladem tohoto období. Avšak díky vzniku silných antikoloniálních hnutí, válkám v Evropě a nevyhnutelné dekolonizaci nezbylo historikům nic jiného než opravit své předcházející názory o tom, že Afrika nemá žádnou vlastní historii.

Ukončení kolonialismu znamenalo zásadní změnu ve studiu afrikanistiky, a to její přenesení na samotné africké společnosti. Kolonialismus (nehledě na jeho epizodní charakter) byl velmi důležitým obdobím africké historie. Vývoj v Africe bude proto ještě dlouhou dobu pod vlivem jeho dědictví. A podle názoru A. A. Boahena musí jakákoli představa budoucí Afriky počítat s některými jeho „obtěžkánými a jizvami“ [viz *Boahen, 1987, s. 112*].

KNIHA O SOCIÁLNÍ HISTORII AFRIKY

Cílem kolonialismu v subsaharské Africe bylo uspokojit měnící se sociální, ekonomické i politické potřeby Evropy 19. století a k tomuto účelu přetvořit africké společnosti. Zdání, že hlavní impulz přicházel ze strany Evropy, neznamenalo úplné vyřazení kolonizovaných společností do role pasivního pozorovatele flegmaticky smířeného se svým osudem. Ve skutečnosti se kolonialismus jako konkrétní forma ideologie a politické praxe mohl uskutečňovat pouze jako „kompromisní výsledek“ vzájemného působení vnějších (evropských) a vnitřních (afrických) faktorů. Jeho forma byla ovlivněna charakterem vládních institucí a společností metropole, včetně vlivů obchodních a dalších zájmových společností, jako jsou církve, spolky pro kolonizaci nových zemí apod., na straně jedné a sociální strukturou a materiálními předpoklady kolonie na straně druhé. Závod o africké kolonie byl rovněž „poháněn“ romantickou fantazií, snící o tropickém ráji plném dobrodružství, a vidinou blahobytu, jež se rychle rozšiřovaly uprostřed Evropy konce 19. století. Tyto představy vzbudily touhu milionů zbídačených Evropanů po hledání lepšího života, sice v dalekých zemích, ale pod kontrolou vlastního státu.

Kniha *Cotton, Colonialism, and Social History in sub-Saharan Africa* dokumentuje uvedené skutečnosti na základě analýzy mechanismů působení koloniální politické ekonomie při nuceném zavedení pěstování bavlny v tropické Africe a jejich vlivu na vývoj sociální historie subsaharské Afriky. Jde vlastně o sborník několika samostatných příspěvků, které jsou věnovány konkrétním regionům a poskytují podrobné informace o složitých interakcích mezi koloniální politickou ekonomikou a sociálními strukturami afrického venkova s ohledem na koloniální režim pěstování bavlny na export. Jednotlivé příspěvky se zabývají vzrůstající potřebou industrializujícího se evropského textilního průmyslu, procesem konsolidace moderního státu, propojováním státní správy a národní ekonomie a posílením principů neomerkantilismu, tedy procesy, které nejen urychlily rozdělení Afriky mezi evropské koloniální mocnosti na konci 19. století, ale zákonitě vyústily i v imperialistické světové války. V literatuře sice nejsou neznámé podobné studie o koloniálním období, které využívají kombinovaného přístupu – politické ekonomie a sociální historie –, avšak ty se věnují především typickým africkým surovinám, jako jsou slonovina a drahokamy, a v omezeném měřítku rozvoji pěstování olejin nebo vzniku migračních pracovních sil.²⁰

Kromě dokumentace motivů a působení vnějších faktorů při uskutečňování koloniálních záměrů jednotliví autoři zkoumají neméně důležité snahy afrických společností o překonání nově vzniklých nepříznivých poměrů (např. rozbití tradičních sociálních struktur, nedostatek pracovních sil a potravin). Přitom jde o vytvoření a organizaci rozmanitých ekonomických a sociálních nástrojů, které jim umožňovaly zachovat si jejich původní ekonomickou aktivitu, ale i možnosti politického zastoupení (*political representation*). Kniha rovněž rozebírá mnohostranné rozpory, které se vyskytovaly v samotném koloniálním režimu a přispěly k nevyhnutelnému krachu velkolepých projektů, od nichž si koloniální mocnosti mnoho slibovaly. Autoři dokazují, že evropské koloniální mocnosti navzdory vlastním potřebám nikdy neprojevíly dostatečný a trvalý zájem podpořit své záměry pěstovat bavlnu v tropické Africe adekvátními agrotechnickými a ekonomickými opatřeními.

Díky přesvědčení o vlastní technické a intelektuální nadřazenosti, jednostrannému spoléhání se na pouhé síly a absurdnímu předpokladu pasivity afrických pěstitelů koloniální mocnosti omezovaly jakékoli investice na minimum a zaměřily se pouze na exploataci s co nejmenšími vstupy. Základním rysem jejich strategie bylo nucené (*coercive*) pěstování bavlny převážně v nevyhovujících klimatických a půdních podmínkách. Byly ignorovány jak agrotechnické, tak i ekonomické a sociální požadavky. K tomu je však třeba dodat, že i přesto zůstalo pěstování bavlny v tropické Africe dlouhou dobu významným zdrojem zisku, jímž bylo možné pokrýt deficity státní pokladny v době zvyšující se role státu v ekonomice, která se projevovala exkluzivní preferencí aktivit anonymních korporací. Celou tíhu neekonomické, avšak ziskové výroby levné bavlny nesli afričtí pěstitelé, kteří byli postupně degradováni na nuceně nasazené pracovní síly (*forced labour*).

Zavedení koloniálního režimu pěstování bavlny v tropické Africe odkrývá brutalitu kolonialismu jako bezohledného politického a ekonomického režimu. Jakékoli hodnocení jeho dopadu (jako náplň imperialistické politiky Evropy konce 19. století) na sociální a ekonomický život afrického venkova musí proto začít u této premisy. Kolonisté podmiňovali povinnost nucených prací vyhláškami o daních na hlavu, na rodinu apod. Ve všech případech se tyto daně vedle levné pracovní síly staly významnými zdroji příjmů velkých mnohonárodních korporací, kterým koloniální správa svěřovala velká území v místech, kde její civilní či vojenská moc nebyly účinné [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 151*]. Systém povinných daní se stal základem rozvíjející se koloniální byrokracie, která záměrně podporovala relativně malý exportní sektor na úkor původní ekonomie, zahrnující velkou část africké populace. Tím byly v podstatě vytvořeny předpoklady k „rozvoji nerozvojovosti“ původní africké ekonomie, jež na konci koloniálního období byla nejen slabá, ale hlavně nechráněná vůči působení rozvíjejících se neokoloniálních vztahů, jež prohlubovaly její přidružené postavení vůči industrializované ekonomii metropole. S koloniálními daněmi souvisela praxe omezování volného pohybu lidí pomocí nařízení o povinném nuceném pracovním nasazení, což doslova „přikovalo“ obyvatele k místům pěstování bavlny [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 201*].

Koloniální ambice

Význam knihy *Cotton, Colonialism, and Social History in sub-Saharan Africa* spočívá v tom, že poskytuje přímou konfrontaci mnohdy ambiciózních plánů a záměrů koloniální správy dokreslujících jednotlivé formy koloniálních vztahů na straně jedné a původních sociálních struktur a tradic afrických společností (např. dělba práce, rituály) na straně druhé. Cílem kolonialismus bylo zahájit procesy postupného odstraňování všeho původního a tradičního, jež bylo považováno za primitivní a náležející komunitám bez historické minulosti, a jeho nahrazování konkrétními formami koloniální praxe, které byly konstruovány tak, aby vyhovovaly ideám jednotlivých koloniálních mocností. Uvedený přístup umožňuje bližší seznámení se složitými interakcemi mezi jevy, jako jsou např. tradiční a moderní a jejich přístup k řešení problému kvality produktu, jeho zpeněžení a využití pracovní síly s ohledem na agronomické, ekonomické i sociálně-kulturní aspekty pěstování bavlny [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 17–30*].

Vzhledem k nevhodnosti dovezených semen na straně jedné a vzrůstající poptávce po bavlně v metropoli na straně druhé bylo nutné vytvořit podmínky pro dlouhodobé šlechtitelské práce a pro rozšíření nových a produktivnějších forem pěstování. Kontrolu kvality bylo třeba spojit s vypracováním takové tržní strategie, jež by vycházela z plánovité organizace pěstování a výroby bavlny, včetně konkrétních ekonomických nástrojů motivace drobných pěstitelů apod. Navzdory těmto skutečnostem je koloniální správa a s ní těsně spojené obchodní společnosti (*British Cotton Growing Association, Association Cotoniére Coloniale, Kolonial-Wirtschaftliches Komitee, Sociedade Fomentadora da Cultura do Algodao Colonial atd.*) považovaly za přinejlepším významově sekundární, ne-li za zbytečné. Raději volily cestu přemrštěného sobectví jdoucího za okamžitým ziskem, a to bez jakýchkoli závazků a reciprocit vůči koloniím a jejich obyvatelstvu.

Kolonie a imperialistické války

Neomerkantilismus, protekcionismus a geopolitické zájmy hrály důležitou roli právě ve vztahu ke koloniím už při vzniku první světové války. Válka znamenala zvýšený zájem o kolonie jako o spolehlivé zdroje surovin i vojáků. První výstřely první světové války v tropické Africe padly během společné britsko-francouzské invaze do německé kolonie Togo v srpnu 1914 a přinesly brzké vítězství spojenců po kapitulaci tamější německé koloniální posádky.²¹ Více než dva miliony Afričanů (z nichž 200 tisíc ztratilo život) se nechtěně staly účastníky první světové války. Po jejím skončení zvyšovaly koloniální mocnosti své snahy o pevnější začlenění kolonií pod přímý vliv metropole. I když tyto změny přinesly určité uvolnění v koloniálním režimu, vzhledem k jejich nedůsledné realizaci a k rozporům mezi různými zájmovými a politickými skupinami v metropolích se kolonie nakonec ocitly ve stejné situaci jako předtím [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 11*]. Ovšem v tomto stadiu vývoje byly změny v postojích metropole podmíněny i novou situací v koloniích, tj. růstem organizovaného odporu v rámci antikoloniálních a nacionalistických hnutí, která přímo navázala na primární předválečná masová hnutí, jako bylo např. povstání na území německé tropické Afriky.²²

Na rozdíl od pouhé exploatace kolonizace – neboli trvalé osidlování a zahrnutí (*incorporation*) kolonií do politických, ekonomických a sociálních struktur metropole – umožnila zajišťování nových území jako trvalých součástí impéria, v nichž impéria prosazovala své ekonomické i politickostrategické zájmy. O propojování těchto faktorů svědčí vývoj britské koloniální politiky na jihu a východě Afriky, stejně jako postup Francie ve střední části kontinentu. V prvním případě šlo o zajištění volného přístupu k bohatým ložiskům zlata a o kontrolu povodí Nilu a ve druhém případě o význam surovinově bohaté pánve řeky Konga a jejího vyústění do Atlantského oceánu. Z hlediska metropole se kolonizace subsaharské Afriky stala nevyhnutelnou, jakmile začaly jednotlivé evropské mocnosti soupeřit o získání a kontrolu nových území jako zdroje surovin a odbytiště a jakmile se zároveň zvyšoval zájem o řešení sociálních problémů industrializující se Evropy přesídlováním. Záminkou k intervenci bylo zamezit nebo vyloučit možnosti expanze soupeřů. Tato situace přispěla k rozmáhání různých forem diplomatického spojení nebo naopak k roztržkám. Zvýšený zájem Evropy o Afriku znamenal zvýšení počtu výprav a misí evangelia.

Trvalá kontrola kolonií přispěla k profilaci a rozvoji charakteristických rysů jednotlivých koloniálních systémů. Britové pod vlivem Fredericka D. Lugarda uplatňovali paternalistickou koloniální politiku, jejímž cílem bylo omezit přímé řízení na co nejmenší úroveň a přenechat správu kolonie místním vůdcům (severní Nigérie, části jižní a východní Afriky). Pokud si koloniální správa nebyla jistá, zda existují tradiční hierarchizované struktury, vytvářela je (východní a západní Afrika).²³ Tak vznikaly důležité spojovací linky mezi britskou koloniální administrativou a populací afrického venkova, tzv. *native district headmen*. Naproti tomu Francie se svou republikánskou tradicí se rozhodla spravovat své kolonie jako součást metropole. Místní zástupce, kteří byli zvoleni do místního zastupitelství s omezeným mandátem, považovala za součást širší koloniální administrativní struktury se středem v Paříži. I když Portugalci a Němci usilovali o totéž, ve skutečnosti toho nikdy nedosáhli, stejně jako Belgie, která po opakovaném obvinění z nelidských poměrů v soukromé državě Leopolda II. – tzv. *Congo Free State* – převzala kontrolu nad Kongem v prvních letech 20. století. Tyto tři země získaly renomé jako nejautoritářštější a nejbrutálnější koloniální režimy charakterizované velkou úmrtností na pracovištích, libovolným přesídlováním obyvatelstva, nízkým počtem služeb atd.²⁴

Koloniální realita ukazuje, že paternalismus a nepřímé nebo přímé spravování byly kompatibilní. Všechny systémy sledovaly stejný cíl – vytvořit optimální podmínky k exploataci dostupných materiálních a lidských zdrojů kolonií ve prospěch metropole. To je rovněž společným jmenovatelem skutečnosti, že v rozporu s agrotechnickými znalostmi se koloniální mocnosti rozhodly pěstovat bavlnu v africkém tropickém pásmu s vysokým

deficitem vláhy a s obtížnými půdními podmínkami, aniž by předem zajistily potřebná opatření. Tím přispěly nejen k trvalé destabilizaci života afrického venkova, jehož základy tvořila zemědělská výroba vycházející z dlouhodobých zkušeností v relativně obtížném ekologickém prostředí, ale často i nenávratným způsobem narušily křehké ekosystémy vytvářením předpokladů pro erozi půdy, rozšířením nových druhů rostlinných chorob atd. To je také důvod, proč v mnoha regionech tropické Afriky (severní Mosambik, jižní Tanzanie) obyvatelé spojovali pěstování bavlny s chronickým nedostatkem potravin a s hladomorem [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 162 a 196]. Nezodpovědnost a lehkomyšlnost koloniálního režimu potvrzuje i skutečnost, že největšího vývozu bavlny z tropické Afriky bylo dosaženo dlouho po doznívání negativních důsledků tzv. období „hladu po bavlně“ (v letech 1861–1865), a to ve třetím desetiletí 20. století. V letech 1927–1928 z celkové výroby 5,7 mil. metrických tun bavlny vypěstovala subsaharská Afrika jen 62 tisíc [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 47] a pouze dvě země – Egypt a Súdán – produkovaly šestkrát víc než zbývající části tropické Afriky. Egypt (stejně jako Indie, Brazílie či USA) v té době již patřil k etablovaným zdrojům bavlny.

Odmítáním uplatňovat principy volného trhu v afrických koloniích a neochotou připustit schopnost racionálního uvažování afrických pěstitelů vyvolaly koloniální správy jejich odpor proti nucenému zapojení do neproduktivního výrobního procesu. Při nízkých a nestabilních cenách bavlny v důsledku soupeření o nedostatekové pracovní síly byl narušen celkový pracovní režim v africkém zemědělství, což přispívalo ke zbídačení venkovské populace. Podle názoru Philipa W. Portera nebylo podnikatelské úsilí nikdy tak promarněno a zneužito jako při zavedení koloniálního režimu pěstování bavlny v subsaharské Africe [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 47].

Koloniální režim pěstování bavlny

Případ 1 – Britové

Příkladem rozporu mezi přáním koloniální vlády a působením „neviditelných sil“ trhu jsou plány britské koloniální administrativy a společnosti *British Cotton Growing Association* (BCGA) zahájit pěstování bavlny v severní Nigérii. Nedostatek bavlny na přelomu 19. a 20. století přiměl zainteresované skupiny založit BCGA pro své lobbistické záměry při hledání nových zdrojů bavlny, na nichž závisela pracovní místa desítek tisíc lidí v centrální Anglii a ekonomický život města Lancashire. Netrvalo dlouho a jako vhodná lokalita byly vytipovány britské kolonie v tropické Africe, mezi nimi i rozsáhlé území na severu Nigérie [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 51]. Případné úvahy o založení plantáží byly brzy nahrazeny plánem pěstovat bavlnu na polích místních zemědělců. Slibný projekt, který předpokládal budování pokusných stanic, zavedení nových odrůd, širokou osvětovou přípravu, stavbu železnic, čističek atd., byl odsouzen k nezdaru již ve svých počátcích. Důvody byly prosté; koloniální správa podceňovala význam důležitého domácího textilního průmyslu s dlouhou tradicí, jenž byl součástí významného mezinárodního trhu se středem ve městě Kano [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 60]. Zanedbala včasnou úpravu nízkých nákupních cen ve srovnání s vysokými daněmi [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 63], význam konkurence podzemnice olejné [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 64] a zvyšující se nedostatek pracovních sil. Krátké období stabilního vývozu v letech 1920–1930 nemohlo odstranit problémy vzniklé počáteční strategií. Stavba železnic jako případný přínos, při jejímž plánování udělal „epizodní“ kariéru mj. i W. Churchill, známý svým edwardiánským pohrdáním vůči koloniím a jejich obyvatelstvu, byla financována z prostředků jižní části kolonie [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 55], což umožnila přímá kontrola tohoto území soukromými subjekty.

Kapitalistické ekonomické zájmy byly podřízeny velikášské imperialistické ideologii o správnosti, a proto i nezpochybnitelnosti rozhodnutí, která vydávají koloniální správy. Tím byl ospravedlňován i záměr britské koloniální správy vybudovat přehradu a zakládat plantáže na tisících hektarech půdy v prostoru mezi dvěma rameny Nilu [viz Isaacman,

Roberts, 1995, mapa na s. 98], kterou obdělávali súdánští zemědělci. Přitom existovaly důkazy o tom, že původní zemědělská praxe byla mnohem složitější než koloniální [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 101–102] a že se její změna neobejde bez větších negativních důsledků.

Kroky koloniální byrokracie – jak je popisuje V. Bernal – často znamenaly nenávratné zničení křehké a jedinečné ekologické rovnováhy, založené na agropastoralismu, jakož i vysídlování lidí, které narušovalo sociální reprodukci a hospodářský život velké části místního obyvatelstva, tvořícího pouze jednu část mnohem většího komplexu různých etnických a kulturních komunit [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 101 a 117]. Úvahy britské koloniální správy a BCGA o prospěšnosti tohoto projektu nebyly doloženy ani historicky ze zkušeností odjinud, což potvrzuje, že jim šlo jen o jedno – o imperialistickou ambici otevřít cestu britské koloniální moci a mezinárodnímu kapitálu, který zastupovala [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 99]. Koloniální správa zkrasila půdní vlastnické vztahy vymyšlením velkostatkářské a obchodní třídy, na níž údajně záviselo obyvatelstvo vytípané lokality [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 101]. Pak vyhlásila nový zákon – tzv. *Gezira Land Ordinance* –, který zrušil všechny původní formy vlastnictví a zaváděl vlastní formu rozdělování zemědělské půdy, jež byla výhradně určena pro pěstování bavlny. Zemědělské půdy, často komunální, se staly majetkem „anonymního“ koloniálního projektu a jejich původní majitelé byli nuceni nechat se najmout jako pachtýři (*tenants*). Tuto situaci, charakterizující koloniální režim pěstování bavlny i v jiných lokalitách tropické Afriky, pregnantně vystihuje E. Mandala: „*We toiled for the White Man in our own garden*“ [Isaacman, Roberts, 1995, s. 285].

Případ 2 – Německo

Případ neúspěchu BCGA v severní Nigérii nebyl ojedinělý. Ignorování významu domácího trhu nebo neochota zahrnout jej do nově se rozvíjejícího ekonomického režimu vedly ke krachu koloniálního projektu pěstování bavlny v Togu [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 73]. Již od 16. století se afričtí pěstitelé a obchodníci projevili jako schopnější ve vztahu ke svým evropským konkurentům (Portugalci, Holanďané apod.) a dokázali zpeněžit své produkty vývozem textilu nejen do celé západní a severní Afriky, ale i do Evropy [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 75].²⁵

Na rozdíl od Velké Británie považovalo Německo své koloniální projekty v tropické Africe výhradně za záležitost státu. Bylo proto zřízeno nové oddělení na ministerstvu zahraničí – *Kolonialrat* –, které dostalo za úkol rozhodovat o žádostech o poskytování koncese soukromým subjektům. Hlavním lákadlem investic byl příslib státní subvence ve formě levné africké pracovní síly. Netrvalo dlouho a objevily se různé spolky a organizace se zájmem podnikat v afrických koloniích (*Kolonial Wirtschaftliches Komitee, Deutsche Kolonial Gesellschaft*). Dokonce byla vyhlášena celonárodní loterie, která měla pomoci získat prostředky k zahájení různých projektů v koloniích.

V té době se již blížila doba, kdy Evropané začali vidět Afriku jako důležitý prostor, jehož přírodních a lidských zdrojů mohou neomezeně využít při uspokojování svých ekonomických, sociálních i psychologických potřeb v měnících se podmínkách nastupující éry moderny. Právě vývoj na konci 19. století se stal pro subsaharskou Afriku zlomovým i díky stoupajícímu významu koncepce geopolitiky a s ní těsně souvisejícím nacionalistickým rétorikám, v jejichž praktickém využití nechtěla rozhodně zůstat pozadu žádná z evropských mocností, tedy ani prušácké Německo.²⁶ Atmosféru doby plné napětí, vzrušení a nadšení potvrzuje nejen série „slavných“ expedic a jejich zpráv, tentokrát již pocházejících ze srdce Afriky – symbolicky nazvaného *Drak Continent* (černý kontinent) – a rozšiřovaných díky dostupnému tisku, ale i konference poukazující na mimořádné filantropické a vědecké zájmy významných jednotlivců, jako byl Leopold II. či královna Viktorie, za nimiž ve skutečnosti „stály“ hospodářské a politické zájmy.²⁷ Diplomatické šarvátky mezi soupeřícími evropskými mocnostmi na čas utichly na přelomu roku 1884/1885

po berlínském setkání třinácti států (včetně USA), které přijaly pozvání německého kancléře Bismarcka a jeho radu řešit rozdělení Afriky na „rýsovacím stole“.²⁸

Případ 3 – Francie

Plány Francie na rozšíření pěstování bavlny ve francouzském Súdánu prostřednictvím tržních stimulů zkrachovaly díky nedokonalosti koloniálního trhu. Bylo logické, že afričtí pěstitelé nabízeli své produkty pouze tomu, kdo jim poskytl nejvyšší cenu. Přitom ceny, které nabízel exportní sektor zastoupený koloniální správou, „pokulhávaly“ za těmi, které nabízel místní trh [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 235–236*]. Přítomnost konkurenceschopné domácí textilní výroby proto přispívala k nezdaru záměrů francouzské koloniální správy. Nucené zvýšení produkce bavlny vedlo pouze k posílení domácího trhu, který zahrnoval odběratele po celé západní Africe. Podobně se vyvíjel i koloniální režim pěstování bavlny v Pobřeží slonoviny, kde se prosperující textilní výroba a vedlejší pěstování bavlny s dlouhou předkoloniální tradicí navzájem podporovaly a mohly určovat chování koloniálního režimu. Podle názoru Thomase J. Bassetta byl neúspěch koloniální správy získat velkou část vypěstované bavlny pro francouzský textilní trh v tomto případě způsoben především neprozíravostí koloniální politiky, která inklinovala k omezování možností afrických pěstitelů při rozšiřování a zpeněžení jejich produktů. V tomto případě jde tedy o jeden z mnoha příkladů koloniálního protekcionismu. Dočasné zvýšení objemu exportu, jehož bylo dosaženo administrativně donucovacími prostředky, jen urychlilo postupný krach celého projektu [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 267*]. K tomu je nutné dodat, že na úkor ekologické a sociální degradace kolonií. Cenové rozdíly mezi místními a exportními trhy a jejich vliv na volný trh, stejně jako předpoklad ekonomické racionality afrických pěstitelů koloniální správa ignorovala. K nezdaru francouzského koloniálního projektu přispěl i soubor agronomických, pracovních a technologických faktorů, které právě kolonisté opomíjeli nebo ignorovali. Když po skončení druhé světové války začaly reformní kroky, bylo již pozdě a nová mezinárodněpolitická situace avizovala brzké zahájení dekolonizace subsaharské Afriky.

Reakce afrických společností

Ve vztahu ke koloniálnímu režimu pěstování bavlny i kolonialismu obecně nelze vidět Afričany jen jako pouhou oběť. Nikdy se nesmířili se svým osudem. Afričtí zemědělci, nucením pěstovat bavlnu, mobilizovali všechny dostupné prostředky k tomu, aby zabránili, nebo přinejmenším znesnadnili jeho realizaci. Podnikli konkrétní opatření proti ohrožení v podobě chronického nedostatku potravin, vyplývajícímu z narušení tradičního způsobu jejich existence, a to pěstováním plodin s krátkým vegetačním cyklem [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 35*], aby pokryli nedostatek pracovní síly. Místo prosa pěstovali kukuřici či jiné obiloviny, které dozrávaly rychleji, a proto mohly být sklizeny dříve než bavlna [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 36–38*]. Ve srovnání s praxí koloniálního režimu byla jejich reakce důmyslná, založená na strategickém a komplexním uvažování, včetně možností, které byly limitovány nejen koloniální mocí, ale i přírodou. Proces koloniálního utváření sociální historie subsaharské Afriky usiloval o vytváření vlastní historie afrického prostředí, a proto je kritikou součástí regresivně přetíženého charakteru postkoloniální historické reality tohoto regionu. To je také důvod, proč studie sociální historie subsaharské Afriky historizující kolonialismus jako politický fenomén, přenášený do afrického prostředí odjinud, nemůže opomíjet jeho roli při rozvoji a zakořenění reakční a zkorumpované politické ekonomie postkoloniální subsaharské Afriky.

Odpor proti koloniálnímu režimu pěstování bavlny vyvolal kromě adaptačních opatření afrických zemědělců i změny v počáteční strategii jednostranného donucování ve prospěch kombinovaných přístupů, využívajících různých systémů sociální kontroly, založené nejen na zastrahování, ale i na materiální motivaci a na propagandě [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 200*]. Nejlepším příkladem je vývoj portugalského koloniálního režimu,

kteřý byl ze začátku plánován mimořádně brutálně. Všudypřítomné otevřené násilí, bití, pokuty, věznění atd. z období 1926–1946 se ukázaly jako neschůdné, a proto musel koloniální režim, jehož hrubost je dobře dokumentována [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 119, pozn. č. 1], přistoupit k reformám. Tyto reformy nebyly výsledkem dobré vůle Lisabonu, ale především reakcí na těžkosti značně přetížené a centralizované ekonomiky, na nedostatek bavlny na domácím trhu v době špatné obchodní bilance státního rozpočtu a na nutnost přizpůsobit se novým mezinárodním poměrům, včetně růstu organizovaného protikoloniálního odporu, který byl soustředěn právě v oblasti pěstování bavlny. Ke škodě portugalského státu a jeho vztahů s africkými koloniemi však zůstala velká část reformních plánů jen na papíře, a to vzhledem k nízkým cenám v ochranářském prostředí autoritářské oligarchie, která „držela“ portugalský režim i celou zemi, do jejíhož čela se dostal A. Salazar [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 134]. Tato skutečnost přispěla ke vzrůstajícímu rozporu mezi slovy a činy nové politiky metropole (*Estado Novo*) vůči koloniím, založené na úvahách o posílení jejich vzájemné spolupatříčnosti k Portugalsku. Státní koloniální politika byla ve větší míře závislá na vůli koncesí se silnými vazbami na finanční a průmyslové kruhy a nemohla ohrožovat jejich rozšíření využitím nucených prací [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 135–136]. Tato situace trvala až do roku 1974, stejně jako systematické vylučování větší části afrických pěstitelů z aktivního výrobního procesu, které rozšířilo a de facto i zakořenilo chronickou chudobu mosambického a angolského venkova. Uvedené poměry, které patří k nejhrošším v tropické Africe, popisuje příspěvek A. Isaacmana a A. Chilunda [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 147–179]. Je však nutné říci, že přes represivní podmínky nezůstali mosambičtí a angolští zemědělci nikdy lhostejní ke své koloniální existenci a využívali každé příležitosti k uplatnění své ekonomické i politické autonomie mobilizací vlastních zdrojů pracovní síly. Snažili se získat volné obdělávacelné plochy, aby mohli řídit své aktivity bez přímého zásahu koloniálního režimu [viz Isaacman, Roberts, 1995, s. 148]. Vývoj tohoto odporu logicky vyústil v organizaci a zahájení národněosvobozeneckého boje a v jeho vítězství nad portugalským koloniálním panstvím.

Podobných příkladů schopnosti afrických společností nalézt cestu k překonání nepřiznivých podmínek způsobených kolonialismem najdeme více. Navzdory působení misíí jsou i dnes tradiční africká náboženství důležitými součástmi kulturního a sociálního života většiny Afričanů a zachovávají si svůj bohatý recitační výraz v barvitě ústní tradici mnoha komunit. Stále ovlivňují myšlení a poznání lidí při jejich hledání autenticity, při každodenním úsilí uskutečnit smysluplnou existenci a pozitivní zážitky v dobách velkých těžkostí a strádání. Už brzy po příchodu prvních misionářů jejich otevřená kolaborace s koloniálními zájmy, rasismus a pohrdání africkými tradicemi přiměly část afrických konvertitů založit nezávislé kongregace, které upravovaly evangelium „bílého muže“ tak, aby vyhovovalo představám jimi kontrolovaných církví (*indeginitization*).²⁹ V této souvislosti není důležité, že nově vzniklá církev nemá autenticitu ani z pohledu misíí a že jejich domovská církev ani z pohledu Afričanů nemá originalitu. Jde především o to, že tzv. idea koloniálního univerzalizmu (v tomto případě náboženského) se vymyká úvahám, předpokladům, ale i kontrole.

Vzhledem ke svému významu ve vztahu ke kolonialismu poskytuje misijní práce důležitý pohled na koloniální období a na jeho vliv na sociální historii subsaharské Afriky. Jak potvrzují slova misionářského cestovatele D. Livingstona, v kolonialismu mohly obchod, zisk a křesťanství vždy rychle najít společné zájmy.³⁰ Od prvních okamžiků zahájení koloniální expanze Evropy na straně jedné a odporu Afričanů proti ní na straně druhé se misionáři stali aktivními zprostředkovateli mezi těmito dvěma subjekty. Stejně jako při nedávných diskuzích o roli církve v boji proti apartheidu, křesťanské impulzy zásadním způsobem ovlivňovaly (a stále ovlivňují) sociální historii subsaharské Afriky. Podle příkladů uvedených ve druhé recenzované knize znamenalo dodržování misijní „pracovní etiky“ pasivní přijetí koloniálního režimu pěstování bavlny, protože misionář neviděl roz-

por mezi evangelizací a prací svých konvertů pro koloniální koncese, i když právě tento režim znamenal narušování jejich sociální a ekonomické existence, např. vytvářením předpokladů ke ztrátě potravinové závislosti [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 157*].

Bilance

Proč zrovna v tropické Africe postupovala evropská koloniální správa tak lehkomyšlně a rozhodla se ignorovat objektivní problematičnost zavedení koloniálního režimu pěstování bavlny přes jeho viditelné negativní dopady? Proč jako jedinou reakci na konkrétní problémy zvolila bezohledné přenášení požadavků na bedra afrických pěstitelů? Hledání odpovědi na tyto otázky zároveň představuje odhalování nejen vnitřních rozporů koloniálního „dobrodružství“ Evropy v tropické Africe, jeho zmatených motivací, nereálných očekávání a podílu na zmrzačení vnitřně kompaktního afrického sociálního života, ale především odhalování jeho schopnosti vyvolat téměř jednohlasnou mobilizaci zájmů a prostředků, a to na základě zkreslených a fiktivních předpokladů. Tyto předpoklady dokazují dobové extrémy nadutosti, arogance a bezmezné ziskovosti, které podle mého názoru výborně vystihuje věta Leopolda II., pronesená v souvislosti s rozdělením Afriky: „*We must obtain a slice of this magnificent gâteau africain.*“³¹ Je to naplnění slov britského imperiálního básníka R. Kiplinga pouze s tím zásadním rozdílem, že bříme „bílého muže“ ve skutečnosti museli nést Afričané, za což museli draze zaplatit.

Ivan L. Head napsal, že nezáleží na tom, zda se argumenty objevují v laboratoři, u soudu nebo na stránkách novin, fakta jsou iluzivní.³² Já bych k tomu dodal, že žádný jiný obor lidské činnosti nepotvrzuje jeho slova lépe než politika. Zatímco klamný dojem je výraznější, jde-li o „periferní politiku“, nelze zapřít zvláštní přitažlivost oddávat se iluzím v podmínkách relativního pohodlí. A to je v podstatě i vysvětlení, proč má kolonialismus jako idea a praxe stále velké množství přívrženců právě mezi laickými i intelektuálními kruhy hojností překypujícího Severu.³³ Možností obhajoby je velké množství a lze ji postavit i na obecně známém tvrzení, že všechno má dvě strany, jednu kladnou a druhou zápornou, a tedy i kolonialismus. Obhájci kolonialismu opomíjejí, že tento specifický druh „práva“ kolonizovat je výsadou pouze jedné relativně velmi malé části světa.

V africkém prostředí představoval kolonialismus nejen materiální exploataci (tzn. na úrovni výroby), ale především monopolizaci vědění jako celku, na jehož základě kolonizátoři přebírali „veškerou odpovědnost“ za kolonie a jejich obyvatele, jejichž životy byly považovány za primitivní, neefektivní, iracionální, letargické atd. Přitom ideologickou kulisu tvořily velkolepé myšlenky altruismu a filantropie. Právě díky podobným univerzalizujícím principům se kolonialismus stal projektem epochálního rozměru, který téměř bezvýhradně a jednomyslně schválilo velké množství lidí jako nekonečný proces oprávněného a racionálního vtisknutí vlastního modelu světa, moci a vědění odlišným formám lidské existence. Pro Afričany koloniální režim pěstování bavlny znamenal restrukturalizaci každodenního režimu života, změny plánování krátkodobé a dlouhodobé strategie výroby a spotřeby i vztahů k přírodě, včetně časování důležitých sociálních obřadů a událostí. Místo přízrůbivých a flexibilních vztahů zaváděl koloniální režim rigidní sociální polarizaci. Zavedení nové skupiny dozorců (*headmen, soldats-coton, moniteurs-agricoles, chefs do posto atd.*) znamenalo vznik malé vlivné skupiny kolaborantů, jejichž zájmy se postupně identifikovaly s koloniálními ambicemi. Podobnou sociální polarizaci přinášela i práce misí, jejichž konvertité se postupně vzdalovali od vlastní tradice a prostředí. I když v některých případech nebyl odpor k pěstování bavlny jednoznačný [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 269*] (mj. i díky přítomnosti původního zpracování textilu), důsledky střetu mezi monolitickou strukturou koloniálního režimu a dynamickým a heterogenním světem afrického venkova nemohly být jiné než katastrofické.

Podle názoru M. Listera se skutečnost, že Afrika je považována za původ lidstva, stala pro Evropany zdrojem nepříjemného pocitu a viny, neboť je to důkaz o jejich blízkých biologických vztazích s Afričany, které vždy považovali za méněcenné.³⁴ Pocit viny může být

i podnětem k sentimentálnosti a litování, které nejsou příliš vzdálené potřebě pozvednout, vychovávat, zlepšit a kolonizovat, tj. ustanovit jakýsi dozor právě ve vztahu k těm odlišným.³⁵ Přitom je záměrně zamlčena skutečnost, že předpoklady k podobným úvahám vyplývají z propagace deformovaných společenských vztahů, jejichž počátky můžeme nalézt mj. i v procesu zavedení koloniálního režimu pěstování bavlny v tropické Africe. Implicitně je možné kolonialismus interpretovat jako mocensko-kulturní interakci mezi vyspělými a nevyspělými společnostmi, kdy jde o situaci, kdy první nastolují a udržují vlastní autoritu nad druhými. Navzdory této obecné pravdě kniha *Cotton, Colonialism, and Social History in sub-Saharan Africa* ukazuje, jak pracovní kultura afrických společností v Geziře, Rufiji, Katiali, Kilombero a jiných místech dokázala s minimálními sociálními náklady (*social cost*) získat maximální sociální výhody (*social benefits*), aniž by dlouhodobě poškodila jinak obtížné sociální prostředí (*social environment*). Měřítkem vyspělosti kultury nemůže být nic jiného než schopnost adekvátní reakce společnosti, která směřuje k intelektuální a morální rovnováze mezi člověkem a jeho životním prostředím (*environment*). Jakým právem Evropané považovali sami sebe za kulturně vyspělejší, když jejich počínání v tropické Africe zanechalo sociální a přírodní spoušť? Co nám brání považovat v tomto smyslu kolonialismus za projev konkrétní formy společenské patologie, jejíž důsledky jsou inherentně škodlivé?

Takto přisvojovaná legitimita v tomto případě spočívající na dvou paralelních sociálně polarizujících (*social polarization*) principech – na touze po sebeuplatnění a na samolibosti či vlastním založení (*self-assertion & self-foundation*) – ve skutečnosti systematicky prohlubovala sociální vzdálenost (*social distance*) mezi kolonizujícími a kolonizovanými. Limitujícím faktorem adekvátní reakce kolonizovaných na nepříznivé koloniální poměry byla technologická moc první skupiny, avšak taková moc nemůže zastupovat pojem kultury. Evropa „dobývala“ Afriku díky chininu, automatickým zbraním a jiným „úžasným“ výdobytkům“ moderní civilizace, avšak nepodstatným z pohledu dlouhodobě udržitelného (*sustainable*) historického vývoje životaschopného a progresivního společenství s dynamikou vlastních kulturních kódů (*cultural codes*). Ty jsou mnohem důležitější kvůli své nepostradatelnosti jako prostředky k obohacování chování lidí, a tím i rozvoje jejich vědění o životě. Zároveň působí jako ochranný filtr proti hrozbám sice fascinujícím, avšak autoritářským, které posilují mechanické způsoby myšlení a jednání, nebo – řečeno slovy H. Marcuse – sociální zvyky myšlení (*social habits of thought*). V jejich výrazu se ztrácí napětí mezi zjevem a skutečností, činy a činiteli, podstatou a atributy.³⁶ Díky neznalosti afrického prostředí i nezájmu dostatečně dobře ho poznat a díky nezodpovědnému přístupu při zavádění cizích prvků do prostředí křehkých sociálních systémů zanechal kolonialismus v tropické Africe hluboké rozpory, jejichž odstranění si vyžádá nejen dlouhý čas, ale především velké úsilí vyvinuté ze strany samotných Afričanů vzhledem k uvědomování si vlastního postavení.

* * *

Reakce na tuto skutečnost nemůže být jednoduchá, protože představuje nesmírně obtížný úkol korigování oficiální historie a historiografie vůbec. Jde totiž o zpochybňování jednoho ze základních předpokladů současného vědění vůbec. Princip osvojování představuje nejen historické, ale i důležité geografické a politické dimenze, které de facto rozdělují humanitu na aktivní „stvořitele dějin“ a na pasivní „subjekty dějin“, jejichž životním posláním je imitovat ty první. V literatuře je tento fenomén označován jako difuzionismus (*diffusionism*), nebo přesněji eurocentrický difuzionismus (*eurocentric diffusionism*).³⁷

Kolonialismus poskytl sílu imperialistickému „dobývání“ Afriky v podobě mocné a agresivní ideologie, která dovolovala libovolně uskutečňovat vlastní motivy politického, ekonomického i sociálního předělávání africké společnosti jako zrcadlení se vědomé podstaty Evropy 19. století. Toto období se vyznačovalo „velkovýrobou“ negativních propa-

gand a stereotypů o Africe a Afričanech, opravňujících záměry kolonizovat Afriku. Fantastická vyprávění o hrůzných zvycích (Dahome), falešná obvinění z mučení Evropanů (Etiopie, Benin) nebo fantastická vyprávění o mírumilovných domorodcích žijících uprostřed tropické hojnosti (Kongo, Keňa) vytvářely předpoklady evropské vojenské agrese a okupace obrovských území tropické Afriky.³⁸ Zároveň se tato politika klamně reprezentace (*misrepresentation*) a osvojování stala příčinou reakcí, které odmítaly kolonialismus jako konkrétní formu organizace společnosti. Tento počáteční odpor proti evropské politické dominanci byl často silný a stal se základem nacionalistických a antikoloniálních hnutí pozdějších let, jejichž cílem bylo znovu získat odcizenou politickou nezávislost a kulturní i historickou identitu.³⁹

Říci shodně s D. MacCannellem, že kultura jako způsob a výraz konkrétní formy existence je neosobní, není totéž jako říci, že je nefunkční jako subjekt.⁴⁰ Kolonialismus jako kultura agresivity a dominance začal v Africe pod záminkou, že na rozdíl od původních forem kultury není primitivní, vulgární ani vtravý. Jeho sebevědomé ztotožnění se s pravdou bylo prezentováno jako věc pouhé náhody (*incidental*), stejně jako jeho všeobíhající (*universal*) moc představující jeho nároky na jedinou správnou interpretaci všech pojmů. Jak je možné obhájit univerzální ideu, která vystupuje ve jménu úplného vědění a zájmu o emancipaci, představovanou jako utopie s deformovaným provoláváním? Myslím si, že z pohledu Afričanů je důležité uvědomit si skutečnost, že koloniální mocnosti s nimi nekonzultovaly své koloniální záměry. Na berlínské konferenci v roce 1884/1885 nebyla Afrika zastoupena ani jako účastník, ani jako pozorovatel. I když se plán kolonizovat Afriku zakládal na „dobrých úmyslech“, které měly prospívat Africe a jejímu obyvatelstvu, zůstal uzavřenou záležitostí Evropy a Evropanů. Tato skutečnost je důkazem kulturní a politické arogance, ale i diplomatického analfabetismu tehdejších evropských mocností, přestože není pochyb o tom, že šlo o diametrálně odlišné zájmy.

V této souvislosti je zajímavé položit si otázku, proč došlo k počátečnímu nezájmu většiny Afričanů o vlastní území. Byla to skutečnost, že významná část tohoto regionu ani nemohla vědět o tom, co se děje. Vzhledem k ohromnosti koloniálního záměru, kterou potvrzovaly často úmorné expedice „bílého člověka“ do afrického nitra, jim musel připadat jako nepochopitelné poblouznění, které musí časem přestat. Jednou z nejméně významných charakteristik evropské kolonizace Afriky, i když byla pokračováním tradice nájezdů a invazí, počínaje 15. stoletím, je určité její relativně krátký časový limit. Kolonizace a rozdělení afrického kontinentu probíhaly rychle, náhle a svým způsobem úspěšně. Samostatnost si zachovaly pouze dvě země – Etiopie a Libérie. Předkoloniální státní útvary ztratily svou svobodu a evropské mocnosti určovaly, jak bude africká společnost řízena.

Eurocentrický pohled konstatuje, že protikoloniální odpor je iracionální, a považuje ho za důsledek primitivního uctívání nadpřirozených sil, které zprostředkovávají „afričtí šamani“. Je to však vulgarizace podstaty kolonialismu a legitimní reakce lidí trpících pod jeho útlakem. Skutečností je, že koloniální správa v severním Mosambiku nechala těhotné ženy pracovat na polích až do okamžiku porodu [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 158–159*]. O podobných barbarských počínáních koloniálního režimu ve středním Kongu vypravuje příspěvek O. Likaky [viz *Isaacman, Roberts, 1995, s. 205–211*]. J. Reader uvádí, že podle oficiálních zdrojů počet obyvatel belgického Konga během necelých 25 let působení tzv. *Congo Free State* klesl z 20 mil. na 8,5 mil.⁴¹ Koloniální správa se nejednou snažila podobné zločiny a reakce na ně zakrýt fiktivními historkami o „iracionálním chování domorodců“, zahaleném tajemnými motivy. Z řady příkladů to nejlépe dokazuje případ keňského guerillového hnutí za navrácení půdy (*Kenya Land Reform Movement*), které britská koloniální správa s despektem nazvala *mau-mau*. Mýtus „iracionality“ vychází z nechoty pochopit africký svět v jeho podstatě a ze silné inklinace interpretovat jej z pohledu eurocentrismu. Špatné interpretace a chápání kulturních i sociálních kontextů myšlenek a činů odlišných společností jsou i dnes (stejně jako v minulosti) hlavními překážkami jinak plodné a obohacující výměny vědění a dovedností. Myslím si, že je třeba se

vyvarovat karikatury jak primitivních, tak moderních mentalit, stejně jako představovat jedny jako iracionální a nevědecké a druhé jako racionální a vědecké. Věda je totiž činnost, která je praktikována v omezených podmínkách.⁴²

Střetem mezi koloniálním režimem pěstování bavlny diferencovaně podle proveniencí na straně jedné a reakcí afrických společností na straně druhé začal proces primitivní akumulace kapitálu ve specifických podmínkách výroby, výměny a sociální reprodukce i odporu k nim. Tohoto kapitálu se využívalo hlavně jinde a pro rozvoj neafrických ekonomik, mj. např. výstavných bulvárů metropolí. Investice do kolonií byla limitována zájmy koloniálního podnikání. Nelze ani podceňovat rozsáhlý sociální základ, na němž kolonialismus vybudoval svou ideovou podstatu a pojmy, stejně jako svou praxi. Bez široké laické a intelektuální podpory by se idea imperiální Evropy nemohla uskutečnit. Je důležité si uvědomit, že kolonizátor „operuje“ s falešnými domněnkami. To je důvod, proč považuje sám sebe za předurčeného ke kontrole a řízení všeho dění. To znamená, že mu nejde o pravdivé poznání, nýbrž o uspokojení vlastních potřeb. Nevidí věci, jak jsou, ale jak je sám chce mít. Tam, kde ve skutečnosti převládá rovnováha a stabilita, vycítí rozruch a nevyváženost. Případné mlčení interpretuje jako bezmocnost.

Civilizace nemůže být předurčeným výsledkem pokroku jedné malé části lidstva, jak to právě předpokládali evropští kolonisté. Takovou „civilizaci“ je lepší zavrhnout, protože se snadno stává nástrojem nezaručeného osvojování (*appropriation*) a klamného zastoupení (*misrepresentation*). Realizace imperialistické politiky prostřednictvím rozdělení Afriky koncem 19. století byla podporována nejen podnikatelskou sférou, ale i většinou obyvatelstva kontinentu. Víra v nepřemožitelnou moc imperialistické Evropy posílila ducha „novodobé aristokracie“, přístupné širšímu okruhu obyvatelstva, jehož základem se stalo spojenectví kapitálu a davu (*mob*).⁴³ Samozřejmě, že cena za toto spojenectví a jeho důsledky byly vysoké a musela je zaplatit nejen subsaharská Afrika. Boj proti kolonialismu (neboli politice nezaručeného osvojování a klamných zastoupení) je výrazem zásadní myšlenky, kterou vyjádřil A. Camus: „... lepší než neustálé pochybení je odmítnout, nebo zavrhnout takové tendence, které zakrývají vlastní nihilismus.“⁴⁴ Koloniální podmínky jako předpoklad závislosti jsou podhoubím nihilismu díky své podstatě vedoucí k odmítání vlastní identity a pocitu odcizenosti, a proto je třeba je zavrhnout.

Mesfin Gedlu

¹ Viz Arac, J. (ed.): *Postmodernism and Politics*. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1986, s. IX.

² Viz Davidson, B.: *Which Way Africa?* Harmondsworth: Penguin, 1964, s. 18–19. Viz též Lister, M.: *The European Union and the South*. London: Routledge, 1997, s. 43–53. Blíže viz Schneider, W. H.: *An Empire for the Masses: The French Popular Image of Africa 1870–1900*. Westport, CT: Greenwood Press, 1982. Viz též Blanchard, Pascal & Chatelier, Armelle (eds.): *Images et Colonies*. Paris: ACHAC & SYROS.

³ Viz Seligman, C. G.: *Races of Africa*. London, 1930, 4th ed., 1966, s. 8 a 61.

⁴ Viz Lister, M.: cit. dílo, s. 44.

⁵ Davidson, B.: *The Search for Africa: A History in the Making*. London: James Currey, 1994, s. 325–326.

⁶ Viz tamtéž.

⁷ Viz Collins, R. O. (ed.): *Problems in the History of Colonial Africa, 1860–1960*. Englewood Cliffs, N. J., 1970, s. 285–295 a 352–358.

⁸ Viz Ade Ajayi, J. F.: *The Continuity of African Institutions Under Colonialism*. In: Ranger, T. O. (ed.): *Emerging Themes of African History: proceedings of ICAH, Dar es salaam, 1965*. London, 1968, s. 189.

⁹ Viz Mudimbe, V. Y.: *The Invention of Africa*. London: James Currey, 1988, s. 45–47. Viz též Hammond, D. & Jablow, A.: *The Myth of Africa*. New York: The Library of Social Science, 1977, s. 44.

¹⁰ Viz UNESCO General History of Africa, vol. VII. London: James Currey, 1990, ab. ed., s. 221–222. Viz též Fabian, J.: *Language and Colonial Power*. Oxford: CUP, 1986, s. 70–75.

¹¹ Viz Blaut, J. M.: *The Colonizer's Model of the World*. London: The Guilford Press, 1993, s. 21–26.

¹² Viz tamtéž, s. 11–17.

¹³ Viz Curtin, P., Feierman, S., Thompson, L., Vansina, J.: *African History*. London: Longman Ltd., 1978, s. 444–448.

¹⁴ Viz Craig, G. A.: *Europe Since 1815*. New York, 1971, s. 407–408.

¹⁵ Viz Rabinow, P. (ed.): *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books, 1984, s. 74.

- ¹⁶ Viz Schumpeter, J. A.: *Imperialism and Social Classes*. New York: A. M. Kelley, 1951, s. 83.
- ¹⁷ Viz Calrk, G.: *The Balance Sheets of Imperialism*. New York: Columbia Univ. Press, 1936.
- ¹⁸ Viz Fieldhouse, D. K.: *How Africa Lost its Past*. Cit. dle Davidson, B.: *The Search For Africa: A History in the Making*, cit. dílo, s. 176.
- ¹⁹ Viz Mudimbe, V. Y., cit. dílo, s. 20–21.
- ²⁰ Viz Wallerstein, I.: *Modern World System*. New York: Academic Press, 1974. Viz též Munro, J. F.: *Africa and the International Economy, 1800–1960*. London, 1976.
- ²¹ Viz Reader, J.: *Africa: a biography of a continent*. New York: A. A. Knopf, 1998, s. 604–605.
- ²² Povstání lidu Herero na území dnešní Namibie (1904) a hnutí maji-maji na území dnešní Tanzanie (1905).
- ²³ Viz Southall, W. A.: *The Illusion of Tribe*. In: Gutkind, P. C. W. (ed.): *The Passing of Tribal man in Africa*. Leiden: E. J. Brill, 1970, s. 28–50. Viz též Hobsbawm, E. & Ranger, T.: *The Invention of Tradition*. Cambridge: CUP, 1983.
- ²⁴ Viz Chinweizu: *The West and the Rest of Us*. New York: Vintage Books, 1975, s. 55–79. Viz též Iliffe, J.: *A Modern History of Tanganyika*. Cambridge: CUP, 1979. Viz rovněž Padmore, G.: *Pan-Africanism or Communism?* London: Denis Dobson, n. d., s. 186–225.
- ²⁵ Viz Davidson, B.: *The African Slave Trade*. London: BBB, 1961, s. 59.
- ²⁶ Termín geopolitika poprvé použil R. Kjellen v roce 1899, a to pro F. Ratzellovo organické pojetí státu jako vědy o státě, jako reálu v prostoru. Geopolitika našla svou extrémní podobu v myšlenkách K. Haushofera v Německu, kde po ponižující kapitulaci v roce 1918 byla rozvinuta jako geografická podstata státu k zajištění práva německého národa na životní prostor – Lebensraum.
- ²⁷ Viz Reader, J.: cit. dílo, s. 525–549.
- ²⁸ Zmíněná konference měla za úkol především urovnat napětí Portugalska a Velké Británie ohledně ambic belgického krále Leopolda II. ve střední Africe. Zúčastnilo se jí 13 zemí: Velká Británie, Dánsko, Francie, Nizozemsko, Itálie, Německo, Portugalsko, Rakousko-Uhersko, Rusko, Španělsko, Švédsko, Turecko a USA.
- ²⁹ Blíže viz Glélé, M.: *Réligion, culture et politique en Afrique noire*. Paris: Economica, 1981.
- ³⁰ Viz Monk, W. (ed.): *Dr. Livingston's Cambridge Lectures*. London, 1858, s. 21.
- ³¹ Reader, J.: cit. dílo, s. 525.
- ³² Viz Head, L. I.: *Have vs. Have-Nots: Upheaval Between North and South*. In: Spiegel, Steven L. (ed.): *At Issues*. St. Martin's Press: New York, 1988, s. 102.
- ³³ Viz např. Furedi, F.: *The New Ideology of Imperialism: renewing the moral imperative*. London: Pluto, 1994. Ke skupině neznámějších šířitelů afroesimismu patří např. komentátoři W. Pfaff, D. Rieff, F. Fukuyama, R. D. Kaplan. V České republice podobné úvahy vyjádřil J. Klíma. Viz Klíma, J.: *Angola: sliby, lži – a válka*. Mezinárodní vztahy, ročník 1999, číslo 2, s. 93–100.
- ³⁴ Viz Lister, M.: cit. dílo, s. 44.
- ³⁵ Do této kategorie patří teze úředníka amerického establishmentu F. Fukuyamy o konci dějin a triumfalismu liberální ideologie. Viz např. komentáře W. Pfaffa. *Foreign Affairs*, vol. 74(1), Jan./Feb. 1995, s. 2–6.
- ³⁶ Viz Marcuse, H.: *One Dimensional Man: the ideology of industrial man*. Sphere Books Ltd., 1968, s. 77–78.
- ³⁷ Viz např. Said, E.: *Culture and Imperialism*. London: Vintage, 1994, s. 20–35.
- ³⁸ Francouzské vojenské agresi do bývalého Dahome předcházela velká popularizace knihy britského obchodníka s otroky Arcibalda Dalzela (*History of Dahomy, 1793*) s fabulací o krutostech lidských obětí v tohoto království. Britská vojenská expedice proti etiopskému císaři Tewodrosovi II. (1868), stejně jako proti Beninu (1896/1897) byla ospravedlněna nevyprovokovanými nepřátelskými akty proti britským vyslancům. Londýnský *The Times* popularizoval mj. dopisy cestovatele V. L. Camerona, které mj. podrobně popisovaly bohatství skrývající se v nitru Afriky. Při nadcházející mobilizaci Evropy proti africké samostatnosti byly stejně důležité zprávy misionáře D. Livingstona, J. Spekeho, J. Granta a řady dalších.
- ³⁹ O významu prvotních odporů blíže viz např. Ranger, T. O.: *Resistance in Africa: From nationalist Revolt to Agrarian Protest*. In: Okihiro, Gary Y. (ed.): *Resistance: Studies in Africa, Caribbean, and Afro-American History*. Amherst: UMP, 1986, s. 32–52.
- ⁴⁰ Blíže viz MacCannell, D.: *Empty Meeting Grounds: The Tourist Papers*. London: Routledge, 1992, s. 121 a násl.
- ⁴¹ Viz Reader, J.: cit. dílo, s. 547.
- ⁴² Viz Tambiah, S. J.: *Magic, Science, Religion and the Scope of Rationality*. Cambridge: CUP, 1990, s. 90.
- ⁴³ Viz Arendt, H.: *The Origins of Totalitarianism*. London: Harvest Book Pub., 1973, s. 147–157.
- ⁴⁴ Camus, A.: *The Rebel*. London: Penguin, 1962, rep. 1971, s. 57–58.